

УДК 821.161.2(477.83)

Я 19

Лілія ЯВІР

**СИМВОЛІЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ
ЛЕКСЕМИ *СЕРЦЕ*
В ПОЕЗІЯХ ІВАНА ФРАНКА**

*У статті різноаспектно досліджено й проаналізовано символічне навантаження лексеми **серце** в поетичних текстах Івана Франка. На конкретних прикладах простежено особливості функціонування цієї лексеми в різних символічних значеннях. Широка палітра її символічних сенсів свідчить про авторське майстерне володіння словом, його вишуканий художній смак та глибоку ерудицію.*

***Ключові слова:** символ, сема, символічне наповнення, контекст, кордоцентризм.*

Постановка проблеми. Секрети та чари поетичної творчості Івана Франка змусили замислитися вже не одного дослідника щодо його мистецької робітні. Адже слово поета є не просто цінним надбанням у царині літератури, а духовним провідником народу, виразником народної свідомості, а разом із тим – невичерпним джерелом наукових розвідок. Не перестає дивувати і хвилювати таємниця поетичної мовотворчості митця.

Згадуємо слова відомого українського літературознавця, славіста, компаративіста Марка Гольберга: “Іван Франко належить до тих видатних діячів, які вчать нас мистецтву читання текстів культури, їх глибинному розумінню. Читати – це значить перечитувати. Перечитуючи Франкові тексти, щоразу відкриваєш у них щось нове, не бачене раніше, і отримуєш справжню насолоду від кожної нової зустрічі з геніальним письменником, ученим, мислителем, громадянином. Водночас розумієш, що твори І. Франка є чудовим

прикладом спілкування через текст, за допомогою якого краще розумієш роль національної культури як первня, що об'єднує націю, і переконуєшся, як І. Франко сприяв утвердженню тих високих принципів, що єднають народи” [3, 157].

Ці слова ще раз підтверджують, що феномен художнього мовлення Івана Франка до кінця не вивчений і не осягнений. Потребує висвітлення проблема Франкової символіки, що надзвичайно перспективна та майже не досліджена. У нашій розвідці зупинимося на аналізі символічного навантаження лексеми “серце” й висвітленні найрізноманітніших її символічних відтінків у поезії Каменяра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іван Франко надзвичайно повно й глибоко вивчав творчість своїх духовних побратимів, влучно й тонко визначав риси ідіостилію того чи того письменника. “Коли б мені прийшлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я б сказав: се поезія бажання життя” [13, 69]. “Поет бажання життя” – такий “вердикт” виніс митець своєму геніальному попередникові й соратникові. “Поетом настрою і чуття, поетом серця” згодом назвуть його самого дослідники Б. Тихолоз і В. Корнійчук. Справді, лексема “серце” одна з найчастотніших у поезії митця. Укладачі словопокажчика “Лексика поетичних творів І. Франка” І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга [5, 215] зафіксували 1 473 випадки слововживань цієї лексеми. І це не беручи до уваги похідних *серденько, сердечко, серденьтко, сердечний, сердечно, сердешний*.

У цьому аспекті вельми актуальною є проблема Франкового кордоцентризму. Поет досконало відшліфував, відточив і вирізьбив лексему серце, висвітлив її найтонші семантико-символічні грані, разом із нею пройшов усі етапи її еволюції: від автологізму до символу – індивідуального, етнонаціонального, а також глибинного, архетипного.

У царині сучасного франкознавства уже зроблено чимало. Не можна не згадати фундаментальні дослідження М. Гольберга, І. Денисюка, В. Корнійчука, А. Мороза, Л. Полюги, Л. Сеника, Б. Тихолоза, М. Шалати та ін. Однак феномен символіки митця й досі належно не поцінований і не висвітлений, головню – в аспекті лінгвістичному. У творчості Івана Франка постійно

відкриваються все нові й нові обрії для досліджень. Тут доречно згадати слова вже цитованого М. Гольберга: “Час не применшує творчої спадщини великого мислителя. Навпаки, все повніше розкривається перед нами велич його генія, багатство його неосяжного всесвіту” [3, 158].

“Художній символ є невід’ємною частиною будь-якого твору, незалежно від конкретно-історичної епохи або художньо-літературної течії. Проблема полягає у кваліфікації того чи того образу як символу, а також у визначенні певних мовних одиниць як маркерів цих символів” [10, 212]. Іван Франко виробив свою концепцію символу, яку блискуче втілює у власних творах. У трактаті “Із секретів поетичної творчості” митець зазначав: “...Сама здатність до символізування є також одною з головних характерних прикмет поетичної фантазії” [14, 75]. Письменник прирівнює художню творчість до процесу сновидіння. Він уважає, що, творячи свої символи (“постаті”, за Іваном Франком), поет великою мірою чинить те саме, що природа, викликаючи в людській нервовій системі сонні візії та галюцинації.

У нашому дослідженні звертатимемося тільки до поетичних текстів поета, бо, як свідчить Валерій Корнійчук, “саме лірична поезія як найбільш суб’єктивний вид літератури може бути чи не найкращим “показчиком важніших моментів та духових течій”, які, закодовуючись в естетичній свідомості митця, відливались то у “дзвінкі рифмові сплети”, то в тихий шелест зів’ялого листя, то у розважливу мудрість “Книги Кааф” [7, 16].

Мета статті – висвітлити семантико-символічне наповнення лексеми “серце” в поезіях Івана Франка, що передбачає розв’язання таких **завдань**: виокремити з поезії поета ті мікро-контексти, у яких лексему “серце” вжито в символічному значенні; проаналізувати усі її семантичні грані.

Певно, не знайдеться у світі жодного письменника, який би не звертався у своїй творчості до образу серця.

Серце – відвічний символ Центру, Бога, життя, розуму, ласки, любові, співчуття. Християнство трактує його як символ радості та смутку, розуміння, сміливості, релігійної відданості, чистоти. Саме серце, за традиційними уявленнями, було місцем перебування розуму, а мозок слугував лише його засобом. Отже, серце символізувало “центральну” Мудрість. Подібно до Сонця,

палаюче серце означало центр макрокосмосу та мікрокосмосу, людину і Небеса, трансцендентне розуміння [11, 136].

Образ серця як вмістилища почуттів, настроїв, переживань, а отже, і самої душі відповідає ментальності українців із властивими їм рисами підвищеної чутливості, емоційності, меланхолійності тощо. Д. Чижевський зазначав, що поняття серця в розумінні чогось “глибокого”, “таємного”, “невідомого нікому”, душі людської і водночас двигуна світового прогресу, історії характерне для української філософської думки. Народне осмислення слова *серце* і типового для української поезії пестливого *серденько* дає широкий спектр символічних значень, різного роду уособлень [6, 261].

Е. Шейнина розглядає серце як найбільш духовний і таємний орган людського тіла, яке символізує джерело життя, любовну прихильність, пов’язує із ним поняття совісті, доброти [15, 200 – 201].

Внутрішня динамічність й антиномічність, закладені в основу мовного образу серця української лінгвокультури, позначилися на розвитку в ньому двох основних смислових центрів, один з яких характеризує серце як специфічний орган, центр життя та життєдіяльності людини, споріднений із її тілом, інший – наближає образ серця до образу душі й тяжіє до сакрального. Це не випадково, адже на рівні “внутрішньоформного” образу серця у мовній свідомості українця закріплені такі його ознаки, як глибина, середина, внутрішність [16, 38].

Серце як прихований центр центрів людського буття не є проблемою лише української душі, а й інших народів, які сповідують індуїзм, буддизм або християнство. Досить змістово окреслив кордоцентризм Г. Сковорода: “Істиною людини є серце в людині, глибоке ж серце – одному лише Богу досягне, як думок наших безодня, просто сказати душа, тобто суттєва істота”, “сила”, поза якою “ми є мертва тінь”. Г. Сковорода ототожнює “серце” з душею, філософ спирається на Біблію, де серце означає душу і дух, шлях до вищої істини, “вище серце”, завдяки якому встановлюється таємний гармонійний зв’язок між речами, “мікрокосмом” і “макркосмом” [8, 697]. Тут спостерігаємо органічну трансформацію лексеми *серце* як символу етнонаціонального в архетипний знак.

Вважаємо, що від аналогічних міркувань відштовхувався й Іван Франко. Однак він глибоко пропускав образ-символ серця через власне серце (тавтологія вимушена), додавав до нього часточку себе. Важливу роль для розкриття символічних компонентів цієї лексеми в поезіях митця відіграють епітети й означення: серце молодече, скорбне серце, щире серце, м'яке серце, серце люте, дитячі серця, братерське серце, серце чисте, серце повне, жіноче серце та ін.

У Франковій поезії *серце* – насамперед символ Центру людського буття, вмістилище святості, Всевишнього:

*Лиш ті, що тихі серцем і душою,
Всіх годували працею своєю,
Самі собі похвал не голосили,
Та в своїм серці духа не гасили,
Не боячись ненависті обуха, –
Христові спадкоємці в царстві духа [12, 428].*

Цілковито в біблійному дусі витримана сполука “тихі серцем”, яка актуалізує символічні компоненти *смиренні, милосердні діти Божі, носії найкращих людських якостей*.

Серце усимволізовує Божий, творчий первень, те найсвятіше й найсокровенніше, що є в людині. Воно – символ духовності та внутрішнього світу людини. Серцем людина осягає й любить Бога, світ, інших людей [6, 279]:

*Всюди нівечиться правда,
Всюди панує брехня,
В наших лиш *серцях*, о братя,
Най не постане вона! [12, 125].*

Серце – джерело життя, зосередження життєдайних і життєствердних людських сил, перед якими безсилі всі світові буревії та незгоди:

*Зближаєсь час, і з *серцем* б'ючим, в груди,
Я вирвуся, щоб бачити тебе,
Порвати пута фальші і облуди,
Що тисне нас і по душі скребе,*

*Пробить стіну, котрою людська злість
Нас, **друже мій сердечний**, розділила,
Не знаючи, що в наших **серцях сила**,
Котрої ржа упідлення не з'їсть [12, 153].*

У серці зароджується життя. Лише серце здатне подолати сили мертвоти:

*Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груді?
Чи твій поклик з мертвоти
Й **серце** к житні **будить**? [12, 107].*

Часто образ серця у Франка наскрізь пронизаний духом патріотизму:

*Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,
У мене ж тая Русь –
Кровава в **серці рана** [12, 257].*

Серце – співучасник і співвідкупитель болю народу. І лише душа народу – пісня – здатна втамувати цей біль:

*Одним-одна лишилась мені ти,
Мужицька пісне, в котрій люд весь плаче, -
І мому **серцю** легшає неначе
З народним болем в один такт боліти [12, 181].*

Слово-образ **серце**, що позначає індивідуальні людські якості, у І. Франка трансформується в одиницю колективну, тобто актуалізується у сему “серце народу”:

*Якби могутість, щастє і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз,
Пролитих з **серця** і з очей народа, –
То хто б з тобою супірництво зніс [12, 257].*

Поет часто поєднує, а то й ототожнює поняття “серце” та “совість”. Це перегукується з біблійною традицією. У християнстві “совість” трактується як голос Бога в душі людини:

*З гнітом і тьмою,
З розбратанєм братів
Сміло до бою
До кінця наших днів,
За **серця й совісти**
Ясним показом
В збройній готовості
Ходімо разом! [12, 158].*

Український народ здавна відзначався своєю чуйністю, милосердям, співчутливістю до чужого горя. Виразником усіх цих якостей було й є **серце**. Іван Франко тонко підмітив цю рису:

*І діти наші, – ох, аж **серце в'яне!** –
Сльотою биті, босі, у лахміттю,
На сльози й горе непросвітньо-тьмяне,
Як сиротята, геть підуть по світу [12, 163].*

Біблія часто трактує **серце** як арену боротьби добрих і злих сил. Ця боротьба визначає шлях людини, яким вона прямує до вічності, веде її до пекла чи раю. Образи пекла та раю розвинулись із біблійних архетипних образів Неба й Землі. І. Франко, безсумнівно, був глибоко ознайомлений із цією проблематикою і досконало спроектував ці символічні сенси у площину своєї поезії:

*Бо лиш в тому, що **серце** Ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе, –
У розкоші любови та бажанню,
Братерства, у надії, у змаганю
До вищих, чистих сфер, – лежить ваш рай [12, 279].*

Поряд із серцем-символом чистоти, поет уводить серце-символ зла, вмістилище усіх людських пороків, сферу, де панує

духовне та моральне звиродніння, зіпсуття, з якої бере початок деградація людини, її шлях до пекла:

*Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну;
Глядиш у **серця** глибину бездонну
І бачиш гніль, гидоту беззаконну, –
Не страх тобі нічого і не жалко [12, 390].*

Серце – джерело обману, брехні, саме в ньому зароджуються первні добра чи зла, які супроводжуватимуть людину впродовж її земного буття і визначать майбутнє у вічності:

*Вівця не здичіє ніколи,
А вовк освоїться не може,
Бо рід його дикий від віку;
Не те в твоїм **серці**, небоже [12, 414].*

Та все ж найчастіше І. Франко трактує **серце** як носія душевності, щирості, доброти, людяності, чистоти думок і помислів. Воно – основа усіх основ, яку треба оберігати та цінувати, але часто буває навпаки:

*Тут стережуть основ, але основу
Усіх основ – людського **серця мову**,
І волю, й мить зневажують, як дрантє [12, 179].*

Досконалою “драмою серця” називають збірку Івана Франка “Зів’яле листя”, де категорія серця органічно поєднується з категорією душі, актуалізуючи сему “вмістилище надмірних страждань і неконтрольованих емоцій”. Якщо безрозсудна любов змусила ліричного героя необачно заставляти свою душу, то його серце впродовж ліричної драми, навпаки, має “гіпотeku чисту” [7, 355]. Лексема **серце** у цій збірці найчастіше символізує непосильні страждання, які поступово ведуть ліричного героя до самогубства:

*Ось на розпущті я стою пустому
І весь тремчу, **гадюка серце ссе**,*

*Не видно шляху, тільки голос грому
Якусь погрозу дикую несе [12, 242].*

Архетипний символ “гадюка” якнайповніше передає почуття крайньої розпуки, спровоковане надзвичайно сильною стресовою ситуацією, коли людина опиняється поза межами болю, внаслідок глибокого внутрішнього надлому, коли вже несила терпіти нестерпні страждання, коли серце стає осередком “пекучого болю” і навіть природа суголосна сердечній драмі:

*Та дощ січе, скрипить обмокле гілля,
Вихри ревуть: “Дарма! Дарма! Дарма!”.
І заревло скажене божевілля
У **серці**: “Ні! Чи ж виходу нема?” [12, 243].*

І герой знайшов вихід. Коли навіть чорт не зумів допомогти, його виручив “отсей маленький інструмент”, він став єдиним приписом, єдиним ліком:

*В отсей маленький інструмент
Кладу маленьку кулю
І замість любки на момент
Його до **серця тулю** [12, 253].*

Тут лексема серце – символ життя, яке от-от обірветься.

Досить часто **серце** в Івана Франка актуалізує символічні компоненти “відкритість душі, широта натури”:

*Та вона не перестала перти,
Добираючи познак фальшивих,
Поки **серце** людяне та добре
Підозріннями не наповнила
І тривоною не затруїла [12, 420].*

Подибуємо в рядках поезій і серце-символ близької, коханої людини:

*Сли для очей і для пісні твоєї
Кине він все – боротьбу за ідеї,
Працю для тих, що їх тиснуть окови, –
Вір мені, **серце**, не варт він любови [12, 162].*

*Вже й не думає цар – до Роксани біжить:
“Серце, ось тобі дар: вічно в юності жисть!” [12, 307].*

Саме в **серці** зосереджується невинність, мудрість, людяність, розум, благородство:

*І ось великим шляхом многолюдним,
Посеред тиску, свару й товквітні
Ідуть вони, ховаючи у грудях
Дитячі **серця**, як найкращий скарб [12, 139].*

Серце у Франка – також центр, головний орган, від якого залежить існування:

*І мноїї літа
Промучився ти,
Щоб корінь стражданя
Людського знайти.
Знайшов ти той корінь
У **серці на дні** [12, 249].*

Водночас **серце** – це щось дуже вразливе, м’яке, беззахисне:

*Що одна недоля – то **серце м’яке**,
То співацькеє **серце вразливе**,
На красу, на добро податливе [12, 246].*

Але м’якість і податливість часто можуть поступатися гніву, роздратуванню, люті, навіть жорстокості:

*Повік каліка! **Серце гадь пожерла**,
Сточили думи всі! Вона умерла! [12, 235].*

Серце – найбільша цінність людини, її святиня, на яку так часто зазіхає злочинна рука (навіть якщо це рука коханої):

*За саме **серце** вхопила мене,
Мов Сфінкс, у душу кігтями вп’ялилась
І смокче кров, і геть спокій жене [12, 241].*

Серце – символ надзвичайно багатозначний і багатогранний, часто в ньому можуть міститися цілком протилежні, антонімічні компоненти. Уже багато було сказано про серце як уособлення життя, але в цій лексемі в певних контекстах можуть актуалізуватися і семи “занепад”, “смерть”. Тут ідеться про смерть не як явище фізичне, а духовне, моральне, психологічне:

*А як его безділля вкриє ржою,
Під ржою й сила гине, мов у гробі,-
Отак і серце, що, грижі стрілою
Прошиблене, само з'їдаєсь в собі [12, 175].*

*В моїм серці вбитий острій ніж,
І навіки душу я запер, –
Я умер [12, 236].*

Уживає Іван Франко й демінутив “серденько”, але в дещо протилежному до узвичаєного значенні. Лексема “серденько” характеризується підвищеною позитивною оцінкою та помітним нашаруванням пестливості, функціонує здебільшого в складі звертань, звичайно, на позначення любовних почуттів або добро-зичливого ставлення до рідних, дітей, близького друга [6, 261]. У поета ж ці символічні компоненти несподівано взаємодіють із семами “гордість”, “зверхність”, навіть “жорстокість”:

*Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько – колюче терня? [12, 222].*

Компонент **серце** з виразним символічним наповненням увійшов до складу багатьох фразеологізмів, при цьому виявляються широкі можливості вторинних значень, часто вони поєднуються, розмиваються, однак загальне образне спрямування слова не послаблюється [6, 262]. Іван Франко використовує безліч усталених зворотів, які допомагають йому повніше передати власні почуття, переживання, ідеї, розворушити уяву читача.

Серце мліє, серце болить, рвати серце, чути у серці, серце в'яне, серце стине, скребе по серці, ссати з серця соки, в серці на дні, хапати за серце, зранити серце, серце сохне, надірвати серце,

серце крається – ось далеко не повний перелік стійких сполук, які Іван Франко уводить у свої поетичні тексти.

Фразеологізми допомагають поетові органічно відтворити стани ліричного героя, його почуття та переживання, його болі, страждання:

*Бувають хвилі – серце мліє
І скорбних мислей рій летить,
Мов чорна хмара небо криє
І грім у хмарі гурготить* [12, 111].

За допомогою фрази І. Франко поетично лаконізує спектр переживань, які супроводжують закоханого ліричного героя:

*Отсе тая стежечка
Ізвивається,
А у мене *серденько*
*Розривається** [12, 229].

Висновки. Дослідники не випадково нарекли Івана Франка “поетом серця”, адже він не просто увів лексему *серце* у свої поетичні тексти, а й продемонстрував найрізноманітніші зразки її символічного наповнення. Найчастіше вона реалізує такі символічні значення, як душевність, щирість, доброта, чуйність, людяність, відкритість, основа і Центр буття, кохання, вразливість, гнів, близька людина, гордість, мудрість, благородство тощо. Це свідчить про глибокий мистецький талант митця, його прагнення осягнути дійсність у всіх її виявах і екзистенційних парадоксах.

Іван Франко створив і осмислив у своїх поезіях широку палітру символів. Висвітлити їх усіх у межах однієї статті не можливо. Групи символів у поетичних текстах, особливості їхнього авторського акцентування, розгортання тематичних символічних рядів, концепція символу письменника – ось далеко не повний перелік тем майбутніх теоретичних розвідок.

Література

1. Багнюк А.Л. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 512с.: іл.

2. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
3. Гольберг М. Духовний світ митця і проблеми інтерпретації художнього твору // Людина і творчість: гуманістичні вияви. – Вип. VI. – Дрогобич, 1998. – С. 157 – 161.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Ковалик І., Ощипко І., Полюга Л. Лексика поетичних творів Івана Франка. – Л., 1990. – 264 с.
6. Кононенко В. Рідне слово. – К. : Богдан, 2002. – 303 с.
7. Корнійчук В. Ліричний універсум І. Франка. – Л., 2004. – 320 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Гром’яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. – К., 1997.
9. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К. : Вища школа, 2003. – 475 с.
10. Сваричевська Л. Мовні маркери символів у повісті Івана Франка “Прехресні стежки” // Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 року). – Л. : Видавничий центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2008. – Т. 2. – С. 212 – 220.
11. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
12. Франко І. Вибрані твори : в 3 т. – Т. 1 : Поезії, поеми / Ред. кол. : В. Скотний та ін. ; упор. М. Шалата. – Дрогобич : Коло, 2004. – 824 с.
13. Франко І. Вибрані твори : в 3 т. – Т. 3 : Літературознавство. Публіцистика / Ред. кол. : В. Скотний та ін. ; упор. М. Шалата. – Дрогобич : Коло, 2004. – 824 с.
14. Франко І. Із секретів поетичної творчості // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 31. – К. : Наукова думка, 1981 – 1985. – С. 45 – 119.
15. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. – М. : ООО “Издательство АСТ”; Х. : ООО “Торсинг”, 2003. – 591 с.
16. Щепанська Х. Сакральне в мовному образі серця українського поетичного дискурсу першої половини XIX ст. // Наук. вісник Чернівецького у-ту : Збірник наукових праць. – Вип. 659. Романослов’янський дискурс. – Чернівці : Чернівецький нац. у-тет, 2013. – С. 38 – 41.

Явир Лілія. Символическая нагрузка лексемы *серце* в стихах **Ивана Франка**. В статье исследована и проанализирована символическая нагрузка лексемы *сердце* в поэтических текстах

Ивана Франко. На конкретных примерах раскрыты особенности функционирования этой лексемы в различных символических смыслах. Широкая палитра ее символических смыслов свидетельствует о высоком искусстве владения словом, изысканном художественном вкусе автора, его глубокой эрудиции.

Ключевые слова: символ, сема, символическая нагрузка, контекст, кордоцентризм.

Yavir Liliya. Symbolic loading of the lexeme *heart* in Ivan Franko's poetic writings. In the article, a symbolic loading of the lexeme *heart* in Ivan Franko's poetic writings has been studied and analyzed. This lexeme functioning in various symbolic meanings has been illustrated in particular examples. The author has represented a wide palette of symbolic meanings of the analyzed lexeme. Ivan Franko's perfect feeling for the word, his sophisticated poetic taste and deep erudition have been proved.

Key words: symbol, seme, symbolical loading, context, cordo-centrism.